

संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापनमा सामुदायिक सहभागिताबाट प्राप्त सिकाई

सिद्धार्थबज्र बज्राचार्य*, गेहेन्द्र बहादुर गुरूङ्ग** र खड्ग बस्नेत***

सारांश

जैविक विविधता संरक्षण र संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन देश र कालसँगै परिवर्तन हुने गतिशील प्रक्रियाहरू हुन्। वर्तमान समयमा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन धारणा र अवधारणा दुवैमा आएको एउटा प्रगतिशील परिवर्तनका रूपमा सहभागितामूलक व्यवस्थापनतर्फ उन्मुख भइरहेको छ। नेपालमा संरक्षणको इतिहासले यस युगान्तकारी परिवर्तनको एउटा राम्रो उदाहरण प्रदान गर्न सक्दछ। तापनि संरक्षणको विषयवस्तु निर्धारण प्रक्रिया माथि अझै पनि स्थानीय जनतालाई पाखा लगाउँदै तथा तिनीहरूको भूमिकालाई नजरअन्दाज गर्दै सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूको वर्चस्व कायमै छ। जे भए तापनि यसले नेपालको अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा अभ्यास गरिएको समुदायमा आधारित संरक्षणको एउटा राम्रो नमुना प्रस्तुत गर्दछ। स्थानीय वातावरण अनुकूलका परम्परागत स्थानीय ज्ञान पद्धतिहरू तथा अनुभवहरू, सामाजिक अर्थतन्त्र र संस्कृति तथा प्रविधि सम्बन्धी नवीन पद्धतिहरूका प्रयोगले यस क्षेत्रको जैविक विविधताको दिगो संरक्षणका लागि प्रभावकारी भूमिका खेलेका छन्। संरक्षण क्षेत्रको अनुभवले के देखाउँछ भने समुदायमा आधारित संरक्षण एउटा दीर्घकालीन एवम् जोखिमपूर्ण परियोजना हो जसका लागि बढी समय, संगठित प्रयास र लोकतान्त्रिक मर्मको आवश्यकता पर्दछ। साथै यो स्पष्ट रूपमा स्थानीय जीविकोपार्जनसँग गाँसिएको हुनु पर्दछ।

(महत्वपूर्ण पदावलीहरू: संरक्षण क्षेत्र, समुदायमा आधारित संरक्षण, एकीकृत सामुदायिक विकास कार्यक्रम, पर्यापर्यटन)

परिचय

विभिन्न धारणा तथा अवधारणाहरू निश्चित समयावधिमा विद्यमान संरक्षण अवधारणाबाट परिवर्तित हुँदै उत्पन्न हुन्छन् र तिनीहरू परिष्कृत, विकसित वा त्यस्तै अझ बढी प्रगतिशील धारणा तथा अवधारणाहरूबाट प्रतिस्थापित नहुँदासम्मका लागि महत्वपूर्ण बनेर रहेका हुन्छन् (Western et al. 1994, Kothari et al. 1998)। नेपाल जैविक विविधता संरक्षण र संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा भएको यस्तै युगान्तकारी परिवर्तनको साक्षी रहँदै आएको छ।

सन् १९७० को दशकका अघिल्ला वर्षहरूमा संरक्षित क्षेत्रहरूको स्थापना गरेर औपचारिकरूपमा नेपालले जैविक विविधता संरक्षणको सुरूवात गर्‍यो (HMG 1973)। त्यस बेलादेखि नै मुलुकले

* राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष

** प्राकृतिक एक्सन

*** त्रिभुवन विश्वविद्यालय

सबै जैविक क्षेत्रहरू, परिस्थिति अनुरूपका प्रणालीहरू, धेरैजसो वनस्पति तथा जीवजन्तुहरू र तिनीहरूका वासस्थानहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दै १६ वटा संरक्षित क्षेत्रहरू छुट्याएको छ, जसले समग्र भूमिको १९% भन्दा बढी क्षेत्र ओगट्दछ (Basnet 2007, ICIMOD/UNEP 2007, Wikramanayake et al. 1998) । नेपालमा पाइएका कूल ३६ वनस्पतिका प्रकारहरूमध्ये पाँच प्रकारका वनहरू अभै संरक्षित क्षेत्र व्यवस्था बाहिर छन् (Bhujju et al. 2007) । मुख्यतया चीन र भारतसँगका अन्तर्राष्ट्रिय सिमानाहरूसम्म फैलिएका (Basnet 2003a) यस्ता संरक्षित क्षेत्रहरूलाई पाँच समूहहरूमा राख्न सकिन्छ: राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्षण, शिकार आरक्षण, संरक्षण क्षेत्रहरू र मध्यवर्ती क्षेत्रहरू । मध्यवर्ती क्षेत्रलाई माथिबाट निर्दिष्ट नमुना वा परम्परागत अवधारणालाई प्रतिनिधित्व गर्ने संरक्षित क्षेत्रहरूका प्रथम तीन समूहहरूकै अङ्ग ठानिए तापनि मध्यवर्ती क्षेत्र र समुदायमा आधारित संरक्षणका अवधारणाहरूले जैविक विविधता संरक्षणमा स्थानीय समुदायलाई समावेश गर्दछन् । दुवै अवधारणाहरूले दुर्लभ तथा लोपोन्मुख वन्यजन्तु तथा तिनका वासस्थानहरूको संरक्षण गर्दै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा नेपालको जैविक विविधता संरक्षणमा योगदान पुऱ्याएका छन् । तैपनि भर्खरैका विश्वव्यापी लहरहरूले के देखाउँदछन् भने समुदायमा आधारित संरक्षण अवधारणाले परम्परागत अवधारणालाई उछिनेको छ र नेपाल पनि अपवाद हैन । नेपालले सन् १९८० को दशकको मध्यतिर अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको स्थापना गरेर समुदायमा आधारित संरक्षणलाई आत्मसात गर्‍यो र अहिले सो अवधारणालाई धरातलीय तह संरक्षण सम्म फैलाएको छ (WWF 2001) । त्यसै गरी कञ्चनजङ्गा संरक्षण क्षेत्रको हस्तान्तरण, यस क्षेत्रमा भएको विकासको ताजा उदाहरण हो ।

यस लेखले नेपालका जैविक विविधता संरक्षण र संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनको नमुनाका रूपमा समुदायमा आधारित संरक्षणको महत्वमाथि प्रकाश पार्ने जमर्को गरेको छ । खासगरी समुदायमा आधारित संरक्षण र संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन बारे राष्ट्रिय नीतिमा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको अनुभवलाई आधार मानि हालको संरक्षणको अवस्था संरक्षण सम्बन्धी विकासक्रममा उत्पन्न सवालको समाधानबाट भएका सिकाइहरूमा जोड दिइएको छ ।

समुदायमा आधारित संरक्षण र जनसहभागिता:

नेपालमा केही दशक अघिबाट अभ्यासमा ल्याईएको संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको परम्परागत अवधारणा माथिबाट तल निर्दिष्ट भएकोले जैविक विविधता संरक्षणमा सफल भएतापनि सोका लागि स्थानीय जनताले जिउधनको ठूलो मूल्य चुकाएका छन् । यस बाहेक संरक्षित क्षेत्रहरूलाई सेनाद्वारा सुरक्षा दिने कार्यले नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकका लागि संरक्षण अति महङ्गो बन्न पुगेको छ । रामसार क्षेत्र र विश्व सम्पदा क्षेत्र जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता सहितका नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरूको तत्कालको मूल्याङ्कनले के देखाउँदछ भने जबसम्म स्थानीय जनताका परम्परागत सम्पदा माथिको हक अधिकारहरू सुनिश्चित हुँदैनन् यस्ता मान्यताले

तिनीहरूका निम्ति कुनै अर्थ राख्दैनन् । यस प्रकारका पाठहरू सिक्नका लागि नेपालको कोशीटप्पु-वन्यजन्तु आरक्ष एउटा राम्रो उदाहरण हो । (हेर्नुहोस् बाकस १)

बाकस १: कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्षण निकुञ्ज र जनताबीच द्वन्द्व

कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्षको स्थापना सन् १९७६ मा स्थानीयजनतालाई विस्थापित गरी अर्ना लगायत अन्य वन्यजन्तुका प्रजातिहरू तथा तिनका सिमसार वासस्थानहरूलाई संरक्षण गर्न भएको थियो । सिमसार जैविक विविधताको विश्वव्यापी महत्वकाकारण यस आरक्षलाई सन् १९८७ मा रामसार क्षेत्रको रूपमा र सन् १९९१ मा अन्तर्राष्ट्रिय सिमसार क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरिएको थियो । दुवै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय घटनाहरूले आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि आधिकारूपमा आरक्षणका सम्पदाहरूमाथि आश्रित स्थानीय जनतासँगको छलफल विना नै माथिबाट निर्दिष्ट नमुना (Top down model)लाई अपनाए । यसभन्दा पनि खराब कुरा आरक्षको सिर्जना हुँदा विस्थापित भएका परिवारहरूलाई पुनर्स्थापना गर्न असफल हुनु थियो । यसले आरक्ष अधिकारीहरू र स्थानीय जनताबीच द्वन्द्वको सिर्जना गर्‍यो । कडा नियम, सैनिक सुरक्षा र आरक्षको निगरानीका बाबजुद पनि हजारौं गाईवस्तुहरू नियमितरूपमा आरक्षभित्र चर्ने गर्दछन् (Gurung 2002)। निकुञ्जभित्र गाईवस्तुको चरनलाई दुरुत्साहित गर्न आरक्षका अधिकारीहरूले ८८ ओटा भैंसीहरूलाई आरक्षभित्रै गोली ठोकेर मारे (Acharya 2003), तर यसले जनताको आक्रोश र विरोधलाई भन् खराब तुल्यायो जुन कुरा तोडफोड, नियमहरूको उल्लङ्घन र आरक्षमाथिको अतिक्रमणद्वारा प्रतिबिम्बित भयो । परिणाम स्वरूप आरक्षण संरक्षण गरेको हाल ३० वर्षभन्दा बढी र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त गरेको २० वर्ष भइसक्दा पनि बढ्दो वासस्थानको विनाश, अतिक्रमण, गाईवस्तुको चरन र अर्ना र भैंसीबीचको सम्पर्कबाट उत्पन्न ठिमाहा प्रजातिका कारण कोशीटप्पुमा अर्नाको अस्तित्व अबै संकटमा छ ।

स्थानीय समुदायहरूका आर्थिक र सामाजिक कठिनाइहरू लगायत यस्ता नकारात्मक असरका घटनाहरू थुप्रै छन् जुन घटनाहरू जनताका अधिकारहरूलाई मतलब नगरी स्थापना गरिएका संरक्षित क्षेत्रहरूद्वारा सिर्जित हुन्छन् । उदाहरणका लागि, पर्सा वन्यजन्तु आरक्षबाट केही गाउँलेहरू स्रोतसम्मको पहुँचको कमी, वन्यजन्तुका कारण बढ्दो धनजनको क्षति, सिपाहीहरू र निकुञ्जका कर्मचारीसँग हुने पटकपटकको झडपका कारण बसाइँ सर्न बाध्य भएका थिए । बालीनालीको नोक्सानी र वन्यजन्तुबाट गाईवस्तुमाथि हुने आक्रमण यति तीव्र भयो कि शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्ज वरपरका १५% घर-परिवारहरूले आफ्नो कृषियोग्य जमिन राष्ट्रिय निकुञ्जमै छोडेर गएका छन् (KMTNC 2004) ।

परम्परागत संरक्षण अवधारणका कमीहरूलाई पूरा गर्न समुदायमा आधारित संरक्षणको विकास गरिएको छ । समुदायमा आधारित संरक्षणले स्थानीय समुदायहरूलाई संरक्षणका प्रयासहरूमा योजना तुर्जमा, निर्णय प्रक्रिया, कार्यान्वयन र सुपरिवेक्षणका सबै चरणहरूमा समावेश गर्दछ

(Kohari et al. 1998) / यसले स्थानीय समुदायहरूको भूमिकालाई मान्यता दिन्छ, संरक्षण प्रकृत्यामा समावेश गरेर व्यवस्थापन खर्चलाई घटाउँदछ साथै जैविक विविधता तथा अन्य प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण पनि गर्दछ। (Bajracharya et al. 2005)। यो विकासको एउटा चौतर्फी अवधारणा हो जसले सामाजिक-साँस्कृतिक अभ्यासहरूको जगेर्ना, सामुदायिक विकासमा स्थानीय सक्रियताको अभिवृद्धि, स्वामित्वको भावनाको विकास र व्यक्तिगत, सामुदायिक तथा सरकारी तहमा उत्तरदायित्व जस्ता कुराहरूलाई समावेश गर्दछ। यो विकासोन्मुख देशहरूमा दिगो विकास प्राप्त गर्ने सबैभन्दा उत्तम उपाय मानिन्छ (Wels and Brandon 1992, Christensen 2004, Wells et al. 2004)। नेपालले संरक्षित क्षेत्रहरू भित्र र वरिपरि बस्ने जनताहरूका बढ्दा आवश्यकता तथा आकाङ्क्षाहरूलाई संवोधन गर्नका निम्ति समुदायमा आधारित संरक्षणको सुरुवात गरेको छ। विश्वका विभिन्न स्थानहरूबाट प्राप्त अनुभवहरूले के देखाउँदछ भने समुदायमा आधारित संरक्षण विभिन्न पक्षबाट परम्परागत संरक्षणको अवधारणाभन्दा उत्तम छ। (Bajracharya et al. 2005, 2006)।

तालिका नं. १: संरक्षणका परम्परागत तथा समुदायमा आधारित अवधारणाहरूको एक तुलनात्मक दृश्य: क्षेत्र, नीति तथा व्यवहार

क्र.सं.	संरक्षणका अंगहरू	संरक्षणका अवधारणाहरू	
		परम्परागत अवधारणा	समुदायमा आधारित अवधारणा
१.	जैविक विविधता संरक्षण	प्रमुख जोड	प्रमुख अङ्गहरूमध्ये एक
२.	पर्यटन र मनोरञ्जन	सिमित कार्यक्रमहरू	प्रमुख कार्यक्रमहरू/क्रियाकलापहरू
३.	शिक्षा/अनुसन्धान	बलियो अङ्ग	बलियो अङ्ग
४.	राजश्व उत्पादन	सरकारी ढुकुटीका लागि	स्थानीय समुदायका लागि
५.	सामुदायिक विकास*	हुँदैन**	प्रमुख उद्देश्यहरूमध्ये एक
६.	सम्पदाको हिस्सेदारी*	न्यून, मौसमी	आर्थिक मौसमी, स्थानीय चलनमा आधारित
७.	प्रशासन/व्यवस्थान	महङ्गो/अदक्ष	सस्तो/दक्ष

नोट: * निकुञ्ज अधिनस्थ खास क्षेत्रमा (In the care area of the park authority)

**बस्तीहरू भएका सबै पर्वतीय राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको प्रमुख मुद्दाहरूमध्ये सामुदायिक विकास एक हो।

संरक्षण नीतिहरूको विकास: संरक्षणमा सिर्जनात्मक पद्धतिहरू

नेपालले विस्तारै जैविक विविधता संरक्षण र संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनका लागि प्रगतिशील कानुनी बाटो अपनाउँदै आएको छ। यस्तो प्रावधानको प्रथम अभिलेख सन् १८४० को दशकतिर राणा शासनको बेला राखिएको थियो जुन बेला केही निश्चित जनावरहरूको शिकार

गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको थियो (HMG 2002a) । लामो समय अन्तरालपछि पहिलो पञ्चवर्षीय योजना (सन् १९५६-१९६१) ले वन्यजन्तु तथा वनस्पतिका प्रजातिहरूको संरक्षणको महत्वलाई मान्यता दियो (HMG 2002 b) जसले जैविक विविधता संरक्षणमा एउटा नयाँ युगको सुरुवात गर्‍यो । जसमा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन १९५७ को रूपमा कानुनी प्रक्रियाहरूको निर्माण तर्फ मार्गनिर्देश गर्‍यो र सोही मातहतमा चितवनमा एक सिंगे गैँडा आरक्षण क्षेत्रको स्थापना भएको थियो (KMTNC 2006) । त्यस ऐनको लगत्तै राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, १९७३ (HMG 1973) र यसका १९७४, १९८२, १९८९ र १९९३ का श्रृंखलाबद्ध संशोधनहरू लागू गरिए । उक्त ऐनका प्रमुख उद्देश्यहरू राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षलाई व्यवस्थित गर्नु, वन्यजन्तु तथा निजका वासस्थानहरूको संरक्षण गर्नु, वन्यजन्तुको चोरी शिकारीलाई नियन्त्रण गर्नु र स्थानीय जनताको सामाज्यस्यता तथा दीर्घकालीन हितलाई कायम राख्न खास महत्वका विशेष क्षेत्रहरूको विकास, प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन गर्नु आदि हुन् । जे भए पनि, उक्त ऐनले नेपालमा संरक्षित क्षेत्रका विविध स्वरूपहरूका पक्षमा मार्ग तयार गर्ने अवसर प्रदान गर्‍यो । संरक्षित क्षेत्र का विभिन्न स्वरूपहरू मध्ये संरक्षण क्षेत्रले प्राकृतिक सम्पदाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्नुका साथै स्थानीय समुदायहरूलाई आफ्ना जीविकोपार्जनका क्रियाकलापहरू जारी राख्न समेत अनुमति दियो (HMG 1996; KMTNC 1996) ।

यसका अतिरिक्त संरक्षणका लागि राष्ट्रिय कोष (National Trust for Nature Conservation) (तत्कालीन श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष) ऐन १९८३ को निर्माणले प्राकृतिक सम्पदा व्यवस्थापन र संरक्षणमा गैर सरकारी संस्थाहरूलाई एउटा प्रमुख सरोकारवालाका रूपमा मान्यता दियो । नेपालका संरक्षणको विकास क्रममा एक-प्रजाति संरक्षणबाट धरातलीय व्यवस्थापनसम्म र सशस्त्र फौजको संरक्षणबाट सामुदायिक सहभागितासम्मका नीति नियमहरू विकसित हुँदै आएका छन् । (KMTNC 2006) नेपालको संविधान २०४७ ले पनि प्राकृतिक वातावरणीय सम्पदाहरूको संरक्षणको महत्वलाई सामुदायिक विकासको एक साधनको रूपमा मान्यता दिएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरूको जवाफ स्वरूप नेपालमा वातावरणीय नीति तथा कार्ययोजनाले नीजी तथा सार्वजनिक संस्था र समुदायहरूलाई जैविक सम्पदाहरूको सूचीकरण र संरक्षणका लागि सिफारिस गर्दछ । यसै गरी देशका आवधिक योजनाहरूले जैविक विविधता संरक्षण र प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन माथि जोड दिएका छन् । आठौँ पञ्चवर्षीय योजना (1992-1997) ले सरकार र समुदायहरूका बीच लाभहरूको समान बाँडफाँटलाई प्राकृतिक श्रोत संरक्षणको एक अभिन्न अङ्गका रूपमा स्वीकार्दै पारिस्थिकिय प्रणाली र वंशाणुगत सम्पदाहरूको संरक्षणमा स्थानीय जनताको भूमिका र संलग्नता सम्बन्धी रूपरेखा तयार पाऱ्यो (HMG 1992) । दसौँ पञ्चवर्षीय योजना (2002-2007) गरिबी न्यूनीकरण रणनीति पत्र (PRSP) ले गरिबी निवारणमा वंशाणुगत सम्पदा तथा जैविक विविधताको महत्वलाई प्राथमिकता दिन्छन् । दुवैले जनताहरूलाई वन्यजन्तु पालन तथा सम्बन्धित गतिविधिहरू अपनाउन प्रोत्साहन गर्ने हुनाले जैविक विविधता संरक्षणलाई अतिरिक्त रोजगारका अवसरहरूको सिर्जनाका लागि एउटा सम्भावित क्षेत्रको रूपमा लिन्छन् (HMG 2006) । नेपाल जैविक

विविधता रणनीति (Nepal Biodiversity Strategy HMG 2003) मा प्रतिबिम्बित भएका कुराहरू देशका विविध सम्पदाहरूको संरक्षण र सदुपयोग गर्ने, जैविक प्रणाली तथा प्रक्रियाहरू कायम राख्ने र दिगोपनको आधारमा स्थानीय समुदायहरू साथ सबै लाभहरूको समान बाँडफाँटलाई सुनिश्चित गर्ने सरकारको प्रतिबद्धता हो। यसले जैविक विविधता, समुदायहरूले जीविकोपार्जन तथा आर्थिक विकास, मानव स्वास्थ्य तथा पोषण, स्थानीय ज्ञान, लैङ्गिक समानता र समाजको सौन्दर्यात्मक तथा सांस्कृतिक भलाइ बीचको घनिष्ठ सम्बन्ध माथि जोड दिन्छ। आजका मितिसम्म नेपालले समुदायमा आधारित संरक्षणको उत्थानका लागि एक दर्जन भन्दा बढी ऐन तथा नियमहरू बनाएको छ र Ramsar Convention 1971, World Heritage Convention 1972, Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES) / Convention on Biological Diversity 1992 सहितका थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूमाथि हस्ताक्षर गरेको छ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र: समुदायमा आधारित संरक्षणको एक अनुपम नमुना

भूमिका

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र (Annapurna Conservation Area Project-ACAP) नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा अवस्थित छ। यसको स्थापना सन् १९८६ मा प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण गर्न र सामुदायिक सहभागिताद्वारा पर्यटनको प्रवर्द्धन गर्न भएको थियो। ७,६२९ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको यो नेपालको सबैभन्दा ठूलो संरक्षित क्षेत्र हो जसभित्र संसारकै केही सर्वोच्च शिखरहरू, सर्वाधिक गहीरो गल्छी, सबैभन्दा लोकप्रिय पदयात्राको गन्तव्य र प्रचुर जैविक, भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक विविधताहरू समाविष्ट छन्। उपोष्ण क्षेत्रदेखि उच्च हिमालयसम्मको विविधता युक्त यस क्षेत्रमा चौडापाते जङ्गलहरू, सल्लाधारी जङ्गलहरू कोणधारी जङ्गलहरू र लेकाली चरनहरू सहितका थुप्रै पर्यावरणीय क्षेत्रहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ। यो १,००,००० मानव जनसङ्ख्या र तिनीहरूका वस्तुभाउहरू बाहेक १०२ भन्दा बढी स्तनधारी प्रजातिहरू, ४८८ चरा प्रजातिहरू ८८ सरिसृपका प्रजातिहरू र १,२३८ वनस्पति प्रजातिहरूको आश्रयस्थल हो।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रका आर्थिक स्रोतहरू भित्र कृषि, पशुपालन, व्यापार र सरकारी नोकरी आदि पर्दछन्। प्रमुख संरक्षणका विषयहरूमा वातावरणीय क्षति र वनविनाश, जैविक विविधताको नाश, स्थानीय ज्ञान र व्यवहारहरूको ह्रास, गरिबी, श्रोतहरूको अत्यधिक उतारचढावयुक्त, पर्यटन र हावापानी परिवर्तनका लागि तयारीको कमी आदि पर्दछन्। प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण, वैकल्पिक उर्जा, कृषि तथा पशु विकास, पर्यटन विकास लैङ्गिक विकास, सामुदायिक विकास र क्षमता विकास जस्ता विषयहरू बारे विविध कार्यक्रमहरू स्थानीय संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिहरू मार्फत लागू गरिँदै आएका छन्।

संसारभर अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र एउटा प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा परिचित छ। यो नेपालको सबैभन्दा बढी पदयात्रा गरिने क्षेत्र बनेको छ र वर्षेनी मुलुकको भ्रमणका लागि आउने

पदयात्री पर्यटकहरूको कूल संख्याको ६०% भन्दा बढीलाई आकर्षित गरिरहेको छ । बढ्दै गएको पर्यटनले वन तथा भू-विनाश, वातावरणीय प्रदूषण र महङ्गी जस्ता उल्लेखनीय वातावरणीय, सामाजिक, आर्थिक र साँस्कृतिक असरहरू पैदा गर्‍यो । यी असरहरू सत्तरीको दशक भरी र असीको दशकका सुरूका वर्षहरूमा निकै तिब्र देखिए । वातावरणीय असरले त्यस क्षेत्रको जैविक, सामाजिक, आर्थिक र साँस्कृतिक प्रणालीहरूमाथि खतरा उत्पन्न गर्‍यो । यस प्रकार, यी वातावरणीय समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न अन्नपूर्ण क्षेत्रका निम्ति एउटा एकीकृत योजनाको खाँचो भयो । १९७० को दशक तिर नै अन्नपूर्ण आरक्षण (Annapurna Sanctuary) को धारणाको नीतिगत तहमै खाका तयार गरी छलफल गरिएको थियो ।

थुप्रै अध्ययनहरूले सो क्षेत्रमा एउटा बहुउपयोगी मनोरञ्जनात्मक क्षेत्रको आवश्यकता देखाएका छन् (Mahat 1985, Sherpa et al. 1986) । यी अध्ययनहरूले स्रोतहरूको दिगो उपयोग, पर्यटन संभावनाको सर्वोत्तम खोजी, जातीय र साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र पर्यटन सहायक उद्योगहरू मार्फत स्थानीय अर्थतन्त्रको विकासमाथि जोड दिन्छन् । यसका अतिरिक्त स्वर्गीय राजा वीरेन्द्रले १९८५ मा त्यस क्षेत्रको भ्रमणका बेला वातावरणलाई जोगाउँदै पर्यटनको विकास गर्न निर्देशन दिएका थिए (Sherpa et al. 1986) । राजाको उक्त निर्देशनको पालना स्वरूप Worldwide Fund for Nature (WWF) - US ले १९८५ मा एउटा औपचारिक योजना तयार पाऱ्यो जसभित्र सो क्षेत्रको प्रारम्भिक विकासको रणनीतिको अवधारणा समावेश थियो (Mahat 1985; Sherpa et al. 1986) । विस्तृत अध्ययनको आधारमा विज्ञहरूको एउटा समूहले एउटा कार्ययोजना तयार पाऱ्यो जसले उक्त क्षेत्रको सिमानाहरू, व्यवस्थापन प्राथमिकताहरू, विशेष रणनीति र त्यस क्षेत्रको व्यवस्थापनमा स्थानीय बासीन्दाहरूको सहभागीता सहीतको क्षेत्रलाई 'संरक्षण क्षेत्र' नामाकरण गर्न सिफारीस गर्‍यो । उक्त योजनाले कम निरोधात्मक र आर्थिक लचकदार कार्यक्रमहरूलाई जोड दियो जसले स्थानीय उपभोक्ताहरूलाई (समुदाय) उक्त ठाउँमा बसोवास गर्नका साथै उनीहरूको जीविकोपार्जन सिर्जना गर्न प्राकृतिक श्रोतहरू माथिको अधिकारलाई अभ्यास गर्ने अनुमति दियो ।

कार्यकारी र व्यवस्थापन योजनामा उल्लेख भएअनुसार यसका लक्ष्यहरू र उद्देश्यहरू- दिगो सामाजिक र आर्थिक विकास प्राप्त गर्नु र न्यून नकारात्मक प्रभावका साथ पर्यटन विकास गर्नु र वर्तमान र भावी पिँढीका लागि जैविक विविधताको संरक्षण गर्नु रहेका छन् । त्यसै गरी यस पद्धतिअन्तर्गत व्यवस्थापन क्षेत्रहरूको रेखदेख, समावेशी र संगठित (एकीकृत) सामुदायिक विकास, लैङ्गिक समानता, रोजगारी र जलवायू परिवर्तनका निम्ति तयारी समावेश छन् । यसको अलावा यी योजनाहरूले यस सन्दर्भमा गतिशील कार्यक्रम र प्राथमिकताहरूलाई पनि उल्लेख गरेका छन् । संरक्षण सम्बन्धी शिक्षा, संस्थागत क्षमताको विकास, पर्या-पर्यटन, महिला सशक्तीकरण, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन, लघुस्तरका विकास पूर्वाधार, संस्कृति संपदाको प्रवर्द्धन र अध्ययनका साथै सोको अभिलेख गर्ने कार्य आदि यस एकीकृत कार्यक्रमहरूमा समावेश छन् ।

राष्ट्रिय प्राकृतिक संरक्षण कोष (गैर सरकारी संस्था) ले विधायिकाबाट (KMTNC ACAP 1997) आदेश पाएपश्चात् अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजना प्रारम्भ गर्‍यो । यस संरक्षण क्षेत्रको नामलाई नेपाल सरकारले अनुमोदन गर्‍यो र जुलाई २०, १९९२ मा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रलाई

सरकारी पत्रमा उल्लेख गर्‍यो । यसले अन्तत्वोगत्वा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली र संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिकालाई अनुमोदन गर्‍यो जसले गर्दा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापनलाई कानुनी दायरामा ल्याइदियो । उक्त नियमावलीले राष्ट्रिय प्राकृतिक संरक्षण कोषलाई विदेशी पर्यटकहरूसँग प्रवेश शुल्क उठाउने र उठेको रकम उक्त क्षेत्रको संरक्षण र विकासमा खर्च गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ । हाल आएर अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको जस्तो संरक्षण र विकासको पद्धतिलाई समुदायमा आधारित संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको एउटा सफल उदाहरण मानिन्छ (Bajracharya, et al. 2005, 2006, Sharma 1998) । संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा लागू गरिएको पद्धतिका सफलताले सरकारलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षणको विकल्पको रूपमामा आरक्षण केन्द्रको नाममा केही नयाँ संरक्षित क्षेत्रहरूको घोषणा गर्न प्रोत्साहन गर्‍यो (Bajracharya 2004) । अहिलेसम्म राज्यको हिमाली क्षेत्रमा चारओटा आरक्षण क्षेत्रहरू घोषित भइसकेका छन् ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रले संचालन गरेका कार्यक्रमहरू

स्थानीय बासिन्दाहरूको आर्थिक सामाजिक अवस्थाको सुधार गर्दै संवेदनशील वातावरण संरक्षणको समस्यालाई संवोधन गर्न अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रले एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको पद्धतिलाई अवलम्बन गरेको छ । एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रम अन्तर्गत संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता एउटा प्राथमिक शर्त हो जसमा जैविक विविधताको संरक्षण र स्थानीय मानिसहरूको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाको सुधार गरी दुईओटा लक्ष्यहरू निर्दिष्ट छन् (Kothari et al. 1998) । एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको आधारभूत सिद्धान्त भनेको स्थानीय समुदायको सहयोग र समर्थनबाट मात्रै कमजोर प्राकृतिक वासस्थान र यसको जैविक विविधताको संरक्षण सम्भव हुन्छ भन्ने हो । यस सिद्धान्तको आलोचना (Wells et al. 2004) भए पनि वास्तवमा यसले दिगो विकासका लागि महत्वपूर्ण योगदान गरेको छ (WECD 1987) अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र अन्तर्गत वातावरण संरक्षण, मानव श्रम साधनको विकास, अर्थ र पूर्वाधार विकास र वैकल्पिक इन्धनको प्रवर्धन जस्ता एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको केही प्रभावकारी क्रियाकलापहरू निम्नानुसार छन् ।

वातावरण संरक्षण

स्थानीय समुदायको फाइदाका निम्ति अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रले उक्त क्षेत्रमा पाइने वन्यजन्तु वा वनस्पति र जैविक पद्धतिको संरक्षण र स्थानीय समुदायहरूको फाइदाका निम्ति स्रोतहरूको प्रवर्धन गर्न विस्तृत वातावरणीय संरक्षण कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरेको छ । ती कार्यक्रमहरूले समुदायको सहभागिता र भूमिकाको बहुप्रयोगको सिद्धान्तलाई ग्रहण गरेको छ जसले उक्त क्षेत्रमा सञ्चालित अन्य योजना र कार्यक्रमहरूलाई प्रवलरूपमा प्रत्याभूत गराउँछ । सहभागितामूलक संरक्षणको एउटा प्रमुख उद्देश्य भनेको सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्पराको सम्भार र जीविकोपार्जनका स्रोतहरूको सिर्जना लगायतका स्थानीय मुद्दाहरूलाई संवोधन गर्नु हो । परम्परागत वातावरण मैत्री ज्ञान, सीप र अभ्यासको परिचालन पनि यसको मुख्य चासोको

विषय हो । यसले राजस्व स्वरूप उठाइएको (HMG 1996, 1997) रकमलाई पुनः लगानी गरी संरक्षण खर्चलाई अर्थपूर्ण मात्र बनाउँदैन कि स्थानीय स्रोतहरूको व्यवस्थापनमा स्थानीय मानिसहरूका अधिकार र उत्तरदायित्वको संलग्नतालाई पनि पुष्टि गर्दछ ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको कार्योजनाले स्थानीय सवालहरूको पहिचान र छिनोफानो गर्न गाउँ स्तरीय गैर राजनीतिक संरक्षण र विकास समिति निर्माणको प्रावधान रहेको छ । यस प्रावधानका कारण घर, टहरा र गोठ निर्माणलाई आवश्यक पर्ने वन पैदावर र वनजन्य वस्तुहरू प्राप्त गर्न आवश्यक अनुमति लिने प्रक्रियागत जटिलतालाई उल्लेख्य रूपमा सजिलो बनाएको छ । संरक्षण र विकास समितिले क्रमै सँग आफ्नो अनुभवलाई शुद्ध गरेको छ र गा.वि.स. अन्तर्गतका वनहरूलाई जोगाउने नियमावलीको विकास पनि गरेको छ । नियम मिच्नेलाई (KMTNC-ACAP 1998) जरिवाना गर्न पनि सुरु गरी सकिएको छ । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली १९९६ र संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिकाहरूले संरक्षण र विकास समितिलाई शसक्त बनायो र यसलाई संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समिति भनेर पुनःनामाकरण गरिएको छ । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिले गा.वि.स. स्तरमा संरक्षण र विकासका योजनाहरू तयार पार्छ, जसलाई संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिले स्थानीय सत्ता/प्रशासन र अन्य त्यस्तै निकायहरूको सहयोगमा कार्यान्वयन गर्दछ । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समिति र यस मातहतका निकायहरूलाई तोकिएको शुल्क उठाउने र उच्च क्षेत्रको संरक्षण र विकास खर्च गर्ने अधिकार भए तापनि विगतमा न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्न सक्दैनथ्यो । यद्यपि, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको अनुभवले के देखाउँछ, भने वनको प्रभावकारी संरक्षणका लागि संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिलाई नियम मिच्नेहरूलाई दण्डित गर्न केही हदसम्मको न्यायिक अधिकार आवश्यक पर्दछ । अहिलेसम्म संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिका भूमिका र उत्तरदायित्वहरू गा.वि.स. सम्ममा सिमित छन् । यति हुँदा हुँदै पनि एउटा बढ्दो आवश्यकता भनेको एउटा संस्थागत संयन्त्रको निर्माण गर्नु हो, जसले सम्पूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा स्थानीय मानिसहरूको पहुँच र अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दछ ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र विविध जैविक विविधता र विविध स्रोतले भरिएको भू-बनावट हो जसले स्थानीय समुदायको असङ्ख्य आवश्यकताको पूर्ति गर्दछ । परम्परागत रूपमा स्थानीय समुदायको स्रोत माथिको निर्भरता र भौगोलिक दूरीको हिसाबले त्यसमाथि छुट्टै स्तरको हस्तक्षेप रहँदै आएको छ । मानववस्तीको समिपमा रहेका र समुदायको दैनिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने स्रोतहरू अधिकतम प्रयोगका कारण खुम्चिँदै गएका छन् । त्यस्ता स्रोतहरूको थप विचलन र विनाश रोक्न कडा संरक्षण व्यवस्थाको आवश्यकता परेको छ, किनकि यसले स्थानीय आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय संरक्षणमा दीर्घकालीन असर पुऱ्याउन सक्दछ । सापेक्षित रूपमा कम प्रयोग हुने र मानव वस्तीबाट टाढा अवस्थित अन्य स्रोतहरू भने न्यून अनुपातमा प्रयोग भएका छन् ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र कार्योजना १९८६ ले यस अवस्थालाई स्वीकार्दै भूमिको बहुप्रयोगमा आधारित एकीकृत धारणालाई जन्म दियो । यसले सम्पूर्ण अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रलाई पाँच प्रकारका भिन्न क्षेत्रहरूमा विभाजन गरेको छ । अधिकतम उपयोग हुने क्षेत्र, विशेष व्यवस्थापन

क्षेत्र, जैविक र मानवशास्त्रीय क्षेत्र, संरक्षित वन तथा मौसमी रूपमा प्रयोग हुने क्षेत्र, र जङ्गली क्षेत्र । अझ भन्ने हो भने, प्रत्येक क्षेत्रका निम्ति छुट्टाछुट्टै व्यवस्थापन रणनीति र हस्तक्षेपका उपायहरूको व्यवस्था पनि गरिएको छ । यस पद्धतिले विभिन्न व्यवस्थापन क्षेत्रहरू बीच अर्न्तनिहित पर्यावरणीय सम्बन्धहरूलाई बलियो बनाउँदछ ।

मानविय संसाधन विकास: क्षमता अभिवृद्धि

संरक्षण क्षेत्रहरू र उक्त क्षेत्रका प्राकृतिक स्रोतहरूमा आधारित स्थानीय विकास कार्यक्रमहरू र वातावरणीय प्रभावहरूका साथै संरक्षण र विकासमा स्थानीय जनसमुदायहरूको अधिकार र कर्तव्यहरूलाई जोड दिदै बालबालिका लक्षित संरक्षण शिक्षालाई विद्यालयहरूको कक्षा ६ देखि ८ सम्म समावेश गरिएको छ । वृक्षारोपण कार्यक्रमका अलावा विद्यालय तथा गाउँहरूमा सरसफाई, विकासका निर्माणका कार्यक्रमहरू, पर्यापर्यटन बारे सचेतना, महिला सशक्तिकरणका साथमा संरक्षण सम्बन्धि सचेतना सिर्जना गर्ने यस संरक्षण शिक्षाका मुख्य कार्यक्रमहरू हुन् । अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजनाको तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने विगतका दुई दशकमा यसले ठूलो सङ्ख्यामा विभिन्न क्षेत्र सँग सम्बन्धित र क्षमता भएका स्थानीय मानव संसाधनको विकास गर्‍यो । अझ भन्ने हो भने यसले संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन र यससँग सम्बन्धित क्षेत्रहरू र जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने सवालमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय खोजकर्ताहरूलाई अत्यन्त उर्वर एवं उत्साहित वातावरण तयार गर्‍यो । एक सयभन्दा बढी खोजकर्ताहरूले आफ्नो उच्च शिक्षाको क्रममा हिमाली जैविक पद्धति र वातावरण विषयका विविध पक्षहरूको अध्ययन र अनुसन्धान गरी नयाँ नयाँ ज्ञान र सूचनाहरू बाहिर ल्याएका छन् जुन दिगो विकासका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण छन् ।

आर्थिक विकास

आर्थिक विकास कार्यक्रमले मुख्यतः आयवृद्धि कार्यक्रम, वर्तमान सेवा र उत्पादनको गुणस्तरीयता वृद्धिका लागि क्षमता विकास र नयाँ वस्तुहरूको उत्पादन र बजार व्यवस्थापन मार्फत गरिबी न्यूनीकरणलाई जोड दिएको छ । अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको विकासमा पर्यटन उद्योग एउटा मुख्य पक्ष भएको कारणले गर्दा यसको प्रवर्धनले आर्थिक विकासको लागि महत्वपूर्ण विषय मानिन्छ । यसले सेवामूलक उद्योगहरूको विकास मात्रै होइन चिया, फलफूल, तरकारी खेती, कुखुरा पालन जस्ता कृषिजन्य उत्पादनलाई समेत व्यवसायीकरण गरी प्रशस्तै फाइदा दिन सक्छ । वास्तवमा यसले स्थानीय समुदायहरूलाई प्रकृति संरक्षणका निम्ति तलब सुविधाको पनि व्यवस्था गर्न सक्छ ।

सन् 1980 को दशक भन्दा 1990 को दशकको सुरुसम्ममा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र घुम्न आउने पर्यटकहरूको सङ्ख्या बढेर 37,000 भन्दा बढी भयो यो क्रम सन् 2000 सम्ममा 76,000 भन्दा बढी पुग्यो तर त्यसपछि यो सङ्ख्या देशमा जारी द्वन्द्वको कारणले हवातै घट्न गयो । पर्यटनले केही सामाजिक र वातावरणीय क्षेत्रमा नराम्रा असर (Stevens and Sherpa 1992) पारे पनि धेरै कारणहरूले गर्दा एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रम र अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको

दिगो विकासका निमित्त यो मुख्य कार्यक्रम रहँदै आएको छ। पर्यटन उद्योगबाट प्राप्त रकमले संरक्षण र विकास कार्यक्रमहरूका आर्थिक स्थायित्व प्रदान गरेको छ। उदाहरणका लागि 1996-2001 सम्म सम्पूर्ण बजेटको 85% हिस्सा केवल पदयात्राबाट उठेको राजश्वले मात्र थेगेको थियो (Bajracharya 2004)। स्थानीय व्यवसायीहरूको आयवृद्धि गर्नुका साथै पर्यटन व्यवसायले उनीहरूलाई वातवरणीय संरक्षणमा उत्साहित बनाएको छ। त्यसै गरेर यसले विभिन्न कार्यक्रमहरूका लागि कोषको स्थापना जस्तै- स्कुले विद्यार्थीहरूका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था लगायत नवीनतम सीप र प्रविधिका साथै स्वैच्छिक र स्वावलम्बी कार्यक्रमहरूमार्फत सान्दर्भिक सूचनाहरूलाई अद्यावधिक गरेको छ। यसले संरक्षण कार्यक्रमहरूलाई वर्गिकरण गर्न पनि सहयोग गरेको छ, संरक्षण र विकास प्रतिको स्थानीय जनमानसहरूको धारणामा परिवर्तनका साथै संरक्षण कार्यक्रमहरूलाई वर्गिकरण गर्न पनि यसले सहयोग गरेको छ।

यस परियोजनाले स्थानीय व्यवसायीहरूलाई विभिन्न औपचारिक र अनौपचारिक तालिम मार्फत होटल व्यवस्थापन, विभिन्न परिकारको खाना तयारी, अतिथी सत्कार, सरसफाई र सूचना तथा संचार कार्यक्रमहरू सम्बन्धी सीप र ज्ञान प्रदान गरेको छ (KMTNG 1997)। अहिले ६०० भन्दा बढी चिया पसल र होटलहरू, तालिम प्राप्त मानव संसाधन र स्थानीय स्रोतहरूबाट निर्मित वैकल्पिक ऊर्जाका स्रोतहरू र वातावरण मैत्री उत्पादनहरू सञ्चालनमा छन्। आर्थिक सूचाङ्कहरू जस्तै जीवन शैली, क्रयशक्ति, घरायसी सामानहरूको स्वामित्व, स्कुलहरू, स्वास्थ्य चौकीमा भएको पहुँच आदि आर्थिक सूचाङ्कहरूले के देखाउँछ भने स्थानीय मानिसहरूको आर्थिक अवस्थामा वृद्धि भएको छ। वास्तवमा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रका बासिन्दाहरूको आर्थिक अवस्थामा भएको सकारात्मक परिवर्तनको ठूलो श्रेय पर्यटन उद्योगलाई नै जान्छ। यद्यपि विगतका अनुभवहरूले अझ पनि अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रले दिगो पर्यटन विकासमा उच्चतम प्राथमिकता दिनु पर्दछ भन्ने देखाउँछ।

पूर्वाधार विकास

एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको एउटा अभिन्न र अति महत्वपूर्ण पक्ष भनेको स्थानीय समुदायहरूको आधारभूत आवश्यकताहरूको पूर्तिका लागि पूर्वाधारहरूको विकास गर्नु हो। सन् १९८६ मा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजनाको सुरुवात पूर्व खानेपानी, विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी आदि जस्ता कुनै पनि पूर्वाधारहरू यस क्षेत्रमा थिएनन् (Sherpa et al. 1988)। सुरुदेखि नै यस परियोजनाले पूर्वाधार विकासलाई उच्च महत्व दिएर स्थानीय समुदायहरूलाई प्रोत्साहन गर्‍यो। जसले गर्दा स्थानीय समुदायहरू स्वयंले प्राथमिकताका आधारमा आफ्नो विकास कार्यक्रमलाई अगाडि ल्याए। यसलाई विभिन्न सरकारी र गैरसरकारी निकायहरूले अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र मार्फत अवलम्बन र सहयोगका लागि अगाडि बढाए। परिणाम स्वरूप विगतका दुई दशक भित्रका १४५ वटा प्राथमिक विद्यालयहरू, १४ स्वास्थ्य चौकीहरू र १४९ वटा खानेपाली योजनाहरू प्रारम्भ गरिए (KMTNC 2006)। एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको ध्येय भनेको पूर्वाधार विकास नै हो जसले अर्थतन्त्र वृद्धि गर्छ, वातावरणीय संरक्षणलाई सहज बनाउँछ, मानवीय संसाधन तयार पार्छ, साथमा प्रविधि र नीतिहरूको निर्माण गर्छ (Brown

and Wyckoff-Baird 1992, WR 1993)। यही नै वास्तवमा मानिसहरूलाई विश्वास दिलाउनु र परियोजनाको निम्ति सहयोग प्राप्त गर्ने एउटा प्रभावकारी उपाय हो। अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको समग्र पूर्वाधार सहयोगले स्थानीय समुदायहरूको आवश्यकता पूरा गर्ने र संरक्षण कार्यक्रमहरूमा जनसहभागितालाई प्रेरित गर्ने कार्यमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ। श्री गणेश तामाङ्गको रिपोर्ट यसको एउटा प्रमाण हो।

कास्की जिल्लाको सिद्धिङ गाउँ प्रसिद्ध माछापुच्छ्रे हिमशृङ्खलाको फेदीमा जैविक विविधताले भरिपूर्ण जङ्गलको छेउमै अवस्थित छ। भूतपूर्व ब्रिटिस सैनिक गणेश तामाङ्ग त्यस गाउँका वासिन्दा हुन्। उनी यस क्षेत्रका एक नाम चलेका सौखिन सिकारी हुन्। तामाङ्गसँग धेरै जङ्गली जनावरहरू जस्तै हिमालयन थार (hermitages' pemlatricus), घोरल (Nemorhaedus Goral), कस्तुरी (moschus moschiferous) र अन्य प्रजातिका जनावरहरू शिकार गरेको अद्भुत अनुभवहरू छन्। यस गाउँमा पहिले खानेपानीको हाहाकार थियो। संरक्षण क्षेत्रले गाउँलेहरू समक्ष संरक्षण परियोजनाको निम्ति केही योगदान गर्न इच्छुक भएमा यस गाउँका लागि पाइपबाट पानी तानेर खानेपानी ल्याउने प्रस्ताव गर्‍यो। संरक्षण परियोजनाको विषयमा समुदायका सदस्यहरूका बीचमा लामो र तातो बहस भयो तर छलफलबाट कुनै ठोस निष्कर्ष निस्केन। एकाएक तामाङ्ग उठे र भने - “हामीलाई पानीको ठूलो समस्या छ, यदि यस परियोजनाले हामीलाई खानेपानी व्यवस्था गर्ने योजनाबारे विश्वस्त बनाउँछ भने हामी संरक्षण परियोजनामा कुनै पनि योगदान दिन तयार छौं।” तुरून्तै खानेपानीको योजनालाई पारित गरि सहभागी सबैले तालीले स्वागत गरे। त्यसपश्चात् तामाङ्गले पूर्णरूपमा शिकार गर्न त्यागे। त्यसको बदलामा उनी अध्यक्ष भएर गाउँको संरक्षण समितिको नेतृत्व गरे। फलतः श्री गणेश तामाङ्ग उक्त क्षेत्रमा संरक्षण परियोजनाका निम्ति लामो समय देखि भरपर्दो व्यक्ति भएका छन्।

श्रोत: सिद्धार्थ वज्र वज्राचार्यको डायरी १९९१ बाट

वैकल्पिक ऊर्जाको प्रविधि: परिचय र नवीन पद्धति

जैविक ऊर्जाको खपत नै संरक्षण क्षेत्रमा हुने एउटा प्रमुख वातावरण विनाशको कारक हो जसले गर्दा वन क्षेत्र साँघुरिदै गयो र यस क्षेत्रमा ७० र ८० को दशकमा बाल्ने दाउराको ठूलो अभाव भयो। साँभ विहानलाई आवश्यक दाउरा व्यवस्था गर्न विशेष गरी महिला र बालबालिकाहरूलाई ठूलो समस्या थियो। विशेषतः खाना पकाउन र आगो ताप्नको लागि कुनै अर्को वैकल्पिक ऊर्जाको व्यवस्था थिएन। एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमले स्थानीय आवश्यकतालाई सुहाउँदो नयाँ प्रकारको ऊर्जा प्रविधिको विकास र चिनारी अथवा विद्यमान प्रविधिमा सुधार र वातावरणीय विनाश रोक्नुलाई एक मूल ध्येयको रूपमा लियो। यस संरक्षण क्षेत्र परियोजनामा वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्धनलाई गम्भीरताका साथ लियो र दाउराको प्रयोग र अन्य जैविक ऊर्जाको प्रयोगमा कटौती गर्न लघु जलविद्युत् योजना, सौर्य ऊर्जा, जैविक ग्याँस र सुधारिएको चुलो जस्ता वैकल्पिक ऊर्जाहरूको प्रयोग सुरु गर्‍यो। सन् १९८७ बाट शुरू गरेर सन् २००६ सम्ममा जम्मा २,१८३ सुधारिएको चुलो जडान, १०७ गोबरग्याँस प्लान्ट निर्माण, २५४ सौर्य ऊर्जा युनिट जडान र २० वटा विद्युत् योजनाहरू सम्पन्न भइसकेका छन्। ऊर्जा

प्रविधिको विकासको साथमा जनचेतना र सामुदायिक वन कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरिएका छन् । यस्ता कार्यक्रमहरूले दाउराको प्रयोगलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रतिस्थापन गरेको छ । जसले गर्दा यस संरक्षण क्षेत्रमा वन क्षेत्रको अवस्थामा सुधार, वातावरणीय प्रदूषणको न्यूनीकरण हुनुका साथै उत्पादनशील कामका लागि विशेषगरी महिला तथा बालबालिकालाई समय बचत, राम्रो स्वास्थ्य र सरसफाई, विद्यालय जाने तथा आय वृद्धि हुने जस्ता बहुपक्षिय सकारात्मक प्रभाव परेको छ ।

विचार विमर्श

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजनाका व्यवस्थापन योजनामा समाहित यी सबै एकिकृत पक्षहरूले संरक्षण क्षेत्रको दिगो विकासका प्राप्तिका लागि एक अर्कोमा आपसि सम्वन्ध निर्माण गर्दै एकै साथ प्रभावकारी काम गर्‍यो (KMTNC 1997, Sherpa et al. 1986) । स्थानीय मानिसहरूको अन्नपूर्ण क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव भनेको विशेष गरी घर निर्माणका लागि काठ, दाउरा र गाईवस्तुलाई सेउला र अधिक चरन आदिका लागि थियो, जुन वन विनाश र स्रोतको विनाशको प्रमुख कारण थियो । यसलाई दिगोरूपमा व्यवस्थापनका लागि वन माथिको बढ्दो निर्भरतालाई न्यून गर्न अत्यावश्यक रहेकोले तत्काल आवश्यकता वृक्षारोपण कार्यबाट वन क्षेत्र वृद्धि गर्न सङ्केत गर्‍यो । यी सबै समस्याहरूलाई समाधान गर्न अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजनाले स्थानीय संरचनाका रूपमा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिहरूको सहयोगमा तीनवटा पूरक कार्यहरूका लागि कडा नीतिहरू र रणनीतिहरूको साथ वन व्यवस्थापन योजनाको तर्जुमा गर्‍यो । ती निम्नानुसार छन् :

- क) दाउराको लागि वन पैदावर निकासीमा न्यूनीकरण,
- ख) वैकल्पिक ऊर्जा स्रोतको पहिचान,
- ग) वृक्षारोपण कार्यक्रमद्वारा नासिएको वनको पुनः स्थापना । यसका साथै वन क्षेत्रबाट दाउरा सङ्कलन न्यूनीकरण गर्नका लागि वन व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि वनयोजनामा निम्न बुँदाहरू प्रस्ताव गरेको छ-
 - क) दाउरा सङ्कलनका लागि उपयुक्त वन पैदावरको पहिचान,
 - ख) वन क्षेत्रलाई विभिन्न खण्डमा विभाजन गरी पालै पालो सँग दाउरा सङ्कलन गर्ने,
 - ग) निश्चित क्षेत्रमा एक मुष्ट दाउरा सङ्कलन कार्यलाई न्यून गर्न दाउरा सङ्कलन गर्ने महिनाहरूलाई सिमित गर्ने,
 - घ) दाउरा सङ्कलनको मात्रालाई क्षतिपूर्ति हुने गरी वैकल्पिक ऊर्जाका स्रोतहरूलाई पहिचान र प्रवर्धन गर्ने, र
 - ङ) नीजि र सामुदायिक भूमिमा वृक्षारोपण गर्ने ।

यी प्रयासहरूले वन विनाशलाई रोकेर र फँडानी भएको वन क्षेत्रलाई पुनःस्थापन गरेर ठोस रूपमा वन क्षेत्रको वृद्धि गऱ्यो जसले गर्दा घर परिवारहरूलाई उपलब्ध हुने दाउराको परिणाममा पनि वृद्धि हुन गऱ्यो ।

त्यसै गरेर जैविक विविधता संरक्षणको समग्र नीति र कानुनी प्रावधानहरू र नेपालको संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापनले संरक्षण क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रहरूमा एकिकृत सामुदायिक विकास कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि सौहार्दपूर्ण सम्बन्धको निर्माण गऱ्यो । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली १९९६ र संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका १९९९ ले अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको दिगो विकासका लागि एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमलाई कानुनी आधार प्रदान गरेको छ । यसका साथै स्थानीय समुदायको नेतृत्व पनि उक्त क्षेत्रको विकासका लागि प्रतिवद्ध छ । उनीहरूको प्रतिवद्धताले राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय स्तरमा मान्यता पाइसकेको छ । उदाहरणका लागि १९९२ मा J. Paul Getty Wildlife Conservation Award घान्द्रुक वन व्यवस्थापन समितिलाई WWF-US को तर्फबाट प्रदान गरियो । त्यसै गरेर United Nation Environmental Programme (UNEP) द्वारा सन् १९९४ मा घान्द्रुक संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिलाई Global 500 Award द्वारा सम्मान गरिएको । त्यस्तै सन् २००० मा घान्द्रुक संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष श्री मिन बहादुर गुरुङ्गलाई The Conservation Merit Award - WWF प्रदान गरियो । ACAP का यस्ता प्रयासहरूले मानिसहरूको धारणा, पद्धति र नयाँ शताब्दीमा आवश्यक काम गर्ने शैलीमा परिवर्तन गरेर जैविक विविधताको संरक्षणमा एउटा नौलो दिशा प्रदान गरेको छ ।

संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापनलाई अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजना पद्धतिले एउटा ठोस सामाजिक, आर्थिक, र संरक्षण सम्बन्धी लाभहरू प्रदान गरेको छ र धेरै अर्थमा यो जैविक विविधता संरक्षण गर्ने सफल पद्धतिको रूपमा प्रमाणित भएको छ । विशेष गरी यसले सरकारलाई संरक्षण र विकास कार्यक्रममा स्थानीय समुदायहरूलाई साभेदारको रूपमा स्वीकार गरेर संलग्न गराउन प्रोत्साहन गरेको छ । त्यस्तै यसले संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको क्षेत्रलाई बढाएर संरक्षण र विकासलाई समायोजन गर्ने राम्रो अवसर प्रदान गऱ्यो र संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनलाई भित्र र बाहिर स्थापना गरेर संरक्षित क्षेत्रको माथिबाट निर्दिष्ट नमुनालाई निर्देशित गऱ्यो । त्यसका अलावा, यसले सरकारका साथै स्थानीय समुदायहरूको विचार, भावना र व्यवहारलाई प्रभावित गरेको छ, जसले संरक्षण संबन्धमा सकारात्मक धारणाको विकास गऱ्यो (Bajracharya 2004) । वैकल्पिक उर्जा स्रोतहरूको प्रावधान बाहेक यसले सरकारी र व्यक्तिगत भूमिमा दाउराका लागि प्रयोग हुने रूख वृक्षहरू लगाएर प्राकृतिक वनबाट हुने दाउरा सङ्कलनको कार्यलाई धेरै हदसम्म न्यूनीकरण गर्न योगदान पुऱ्याएको छ । साथै यसले वन्यजन्तुको गैरकानुनी सिकारलाई पनि न्यून बनाएको छ, जसले गर्दा तिनीहरूको संख्या यथावत छ वा वृद्धि भएको छ (Bairacharya et al. 2005) । यसरी यस परियोजनाले वनको स्वरूपलाई उच्च आधार क्षेत्र र विविध सम्पदाको क्षेत्रको रूपमा कायम गरेको छ ।

समुदायमा आधारित वन संरक्षणमा एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रम एउटा नौलो पद्धति भएता पनि गरिब जन समुदायहरूको जीविकोपार्जन, समता र न्यायका निम्ति यथेष्ट भने छैन । यस पद्धतिले समुदाय भित्रै समुदायको एकरूपता र विभेदलाई पूर्ण रूपमा पहिचान गरेको छैन । संरक्षणका मुद्दाहरू प्राथमिक रूपमा बाहिरका मानिसहरूले उठाएका हुन् । विशेषतः गरिब र सिमान्तकृतवर्गका मानिसहरूलाई निर्णय गर्ने प्रक्रियामा र तहमा कुनै स्थान दिएको छैन । लाभांश वितरण संयन्त्रलाई अभै प्रजातान्त्रीकरण गर्न बाँकी नै छ किनकि उक्त क्षेत्रका तिनै धनी र स्थानीय संभ्रान्त र केही मध्यम वर्गका मानिसहरू मात्र पर्यापर्यटन लगायत आर्थिक तथा पूर्वाधार विकासबाट लाभान्वित छन् ।

सिकेका पाठहरू

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा विगत दुई दशक भित्र एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको कार्यान्वयनले केही महत्वपूर्ण पाठहरू सिकाएको छ । संक्षिप्त रूपमा ती निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ- समुदायमा आधारित संरक्षणको सफलताको लागि समुदायको नेतृत्व अति महत्वपूर्ण छ । अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको अनुभवले संरक्षण कार्यमा स्थानीय वातावरण, आर्थिक-सामाजिक अवस्था र संस्कृतिको ज्ञान र अनुभव भएको परम्परागत नेतृत्व धेरै प्रभावकारी सिद्ध भएको छ । परम्परागत अगुवाहरू स्थानीय समुदाय, संरक्षण र विकासप्रति सहयोगी, विश्वासिलो र प्रतिबद्ध हुनु पर्दछ । त्यस्तै गरी नयाँ आउने अगुवाहरूले नै ती पुरानालाई प्रतिस्थापन गर्नु पर्दछ ।

संरक्षण परियोजनाले स्थानीय स्तरमा रोजगारी र जीविकोपार्जनको उपायहरू सिर्जना गर्नु पर्दछ । किनकि मानिसहरूको संरक्षण प्रतिको बुझाई, त्यसवापत उनीहरूले के प्राप्त गर्दछन् भन्नेमा आधारित छ, र उनीहरूको सहभागिता स्थानीय अर्थतन्त्रको वृद्धिमा भर पर्दछ । साथै स्थानीय मानिसहरूले आर्थिक लाभ हुने योजनाहरू जस्तै वन व्यवस्थापन, जलविद्युत र पर्यटन उद्योगमा लगानी गर्ने कार्य महत्वपूर्ण छ । त्यसै गरेर स्थानीय मानिसहरू बीच संरक्षण परियोजनाको लाभांश वितरण चासो हुनु पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण छ । धेरै जसो त्यस्तो लाभ समुदायको प्रभावकारी व्यक्तिहरूको नियन्त्रणमा जाने सम्भावना बढी रहन्छ । त्यसै कारण सिमान्तकृत समूहहरूका लागि सकारात्मक विभेद सहितको संस्थागत तयारीको व्यवस्था गरिनु पर्दछ, विशेषतः गरिबी न्यूनीकरणका लागि ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रबाट सिकेको अर्को पाठ भनेको अवैध सिकार लगायत अन्य गैर कानुनी क्रियाकलापहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउँदा आइपर्ने विद्यमान कानुनी जटिलताहरू हुन् । विगतमा जतिबेला संरक्षित क्षेत्र रेखदेख गर्ने कुनै सरकारी अधिकारीहरू थिएनन् त्यतिबेला जिल्ला वन कर्मचारी/अधिकृतहरूलाई संलग्न गराउने प्रयास भएको थियो । वर्तमानमा भने वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले आधिकारीक कर्मचारीहरूलाई उक्त क्षेत्रमा परिचालन गरिसकेका छन् । स्थानीय समुदायहरूले अवैध चोरी सिकारीहरू विरुद्ध खेल्ने भूमिकामा अभै स्पष्टता छैन । यसले के देखाउँछ भने समुदायको इमान्दार प्रयासहरूका बावजुद कानुनी दस्तावेजहरू अभै सरकारी अधिकारीहरूमा सिमित छ ।

परम्परागत ज्ञान, पद्धति र अभ्यासहरू सहितको समुदायको सहभागिता नै कुनै पनि संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको प्रस्थान बिन्दु हुनुपर्दछ। यद्यपि, सबै प्रकारका परम्परागत पद्धतिहरू राम्रा हुन्छन् भन्ने छैन। त्यसैले राम्रा पद्धतिहरूलाई ग्रहण गर्ने र सुधार गर्ने तर नराम्रालाई त्याग्नु पर्दछ। उदाहरणका लागि अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको परम्परागत तालुकदार प्रणाली अहिले वन व्यवस्थापन समितिको नयाँ प्रणाली भन्दा कम समतामूलक ठानिन्छ, किनभने नयाँ प्रणालीले स्रोत व्यवस्थापनमा बढि सहभागितामूलक प्रणाली अपनाउँछ र स्थायित्वका लागि अधिक सम्भावना बोकेको छ (Brown and Wyckoff-Baird 1992)। त्यसै गरेर संरक्षण परियोजनामा पार्ने प्रभावको कारणले परम्परागत रूपमा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा सिकार गर्ने सामान्य चलनलाई निरूत्साहीत र क्रम भङ्ग गरेको छ।

जङ्गली जनावरहरूद्वारा गाँउलेहरूको बालीनाली र पाल्तु जनावरहरूको क्षतिको कारण मानिस र जङ्गली जनावरहरू बीचको द्वन्द्व जहिले पनि स्थानीय मानिसहरूका लागि असन्तोषको कारण रहेको छ (Bajracharya *et al.* 2006)। जङ्गल क्षेत्रको वरपर बसोवास गर्ने स्थानीय किसानहरू यस समस्याबाट धेरै पीडित छन्। यस्ता जङ्गली जनावरहरूबाट हुने क्षतिलाई सन्तुलित बनाउन प्रभावकारी व्यवस्थापनका अभ्यासहरू अति आवश्यक छन्। अर्थात् त्यस्ता जंगली जनावरहरूलाई प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा पीडित किसानको फाइदाका लागि प्रयोग पनि गर्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि निश्चित क्षेत्रहरूमा उपयुक्त प्राविधिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक र राजश्व वाँडफाँटका क्षेत्रका आधारमा अधिक मूल्य तिरेर जङ्गली जनावरहरूको सिकार गर्ने कार्यक्रम शुरु गर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

जैविक विविधता र दिगो विकासका लागि समुदायमा आधारित संरक्षण वर्तमान माग हो भने एकीकृत सामुदायिक विकास कार्यक्रम यसको मार्गचित्र हो। यी दुवै योजनाहरूले वर्तमान र भविष्यका लागि नयाँ पद्धति र नीतिहरूलाई समग्रमा समायोजन गर्दछन्। त्यसै कारणले गर्दा सबै ठूलाखाले परियोजनाहरूले स्थानीय समुदायहरूलाई जैविक विविधताको संरक्षणमा सहभागी गराएर उनीहरूको ज्ञान र सीपलाई उनीहरूकै फाइदाका निमित्त प्रयोग गर्नका लागि एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमलाई जोड दिइन्छ (Sharma & Yonzon 2005)। नेपाल लगायत विश्वभरि नै परम्परागत पद्धतिहरू विस्तारै परिवर्तन हुँदै “जन सहभागिता विनाको संरक्षण” र “जनसहभागिता सहितको संरक्षण” बीचको दूरी क्रमैसँग घट्दै गएको छ (Kothari *et al.* 1998; Western *et al.* 1994; WWF 2001)। यसले समुदायमा आधारित संरक्षण पद्धती परम्परागत जन सहभागिता विनाको संरक्षण अभ्यासहरू भन्दा उत्तम छ भन्ने सङ्केत गर्दछ। त्यसैले अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र समुदायमा आधारित संरक्षणको एक ‘पर्यायवाची’ भएको छ, भने एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको सुन्दर नमुना पनि। हाल आएर नेपालमा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन र जैविक विविधता संरक्षणका लागि संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन एउटा राम्रो नमुना भएको छ (Bajracharya 2004; Bajracharya 2006)।

यति हुँदाहुँदै पनि संरक्षणको मुद्दालाई स्थानीय मानिसहरूले अभै पूर्ण रूपमा स्वीकार्न बाँकी छ । वाहिरका एजेन्टहरू अभै पनि सक्रिय भएका कारणले गर्दा स्थानीय मानिसहरू, विशेष गरी गरीब, महिला र सिमान्तकृत समुदायहरूलाई निर्णय गर्ने प्रक्रिया र लाभांश वितरण संयन्त्रमा सहभागी गराउनु आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

- Acharya, P.** 2003. Farmers' Future in Limbo After Guards Kill Their Cattle. *The Kathmandu Post* (May 2, 2003), Kathmandu.
- Baduwal, D.** 2002. Elephants Destroy Crops near Bardia National Park. *The Kathmandu Post* (October 31, 2002), Kathmandu.
- Bajracharya, S. B.** 2004. Community Involvement in Conservation: an Assessment of Impacts and Implications in the Annapurna Conservation Area, Nepal. *PhD Thesis*, Edinburgh, Scotland: University of Edinburgh.
- Bajracharya, S.B., Furley, P. and Newton, A.** 2005. Effectiveness of Community Involvement in Delivering Conservation benefits to the Annapurna Conservation Area, Nepal. *Environmental Conservation*, **32**(3): 239-247.
- Bajracharya, S.B., Furley, P. and Newton, A.** 2006. Impacts of Community-based Conservation on Local Communities in the Annapurna Conservation Area, Nepal. *Biodiversity and Conservation*, **15**: 2765-2786.
- Basnet, K.** 1992. Conservation practices in Nepal: past and present. *Ambio*, **21**: 390-393.
- Basnet, K.** 2003a. Transboundary Conservation: An example from Nepal. *Journal of Sustainable Forestry*, **17**: 205-226.
- Basnet, K.** 2003b. Willife-livestock competition: An important issue in park management. A paper presented in the International Seminar on Mountains (March 6-8, 2002). Kathmandu: Royal Nepal Academy of Science and Technology.
- Basnet, K.** 2006. Effects of Anthropogenic Disturbances on Biodiversity: A Major Issue of Protected Area Management in Nepal. In: C. Korner, E. Spehn and M. Liberman (Eds.), *Land use changes and biodiversity* (pp. 295-308), USA.
- Basnet, K.** 2007. Biodiversity Database of Protected Areas of Nepal. Draft report submitted to National Trust for Nature Conservation, Kathmandu.
- Basnet, K., Dhakal, D.P. and Thapa, S.B.** 2003. *Management Issues of Sagarmatha National Park*. Kathmandu: Department of National Parks and Wildlife Conservation, TRPAP/UNDP.

- Bhaju, U.R., Shakya, P.R., Basnet, T.B. and Shrestha, S.** 2007. *Nepal Biodiversity Resource Book*. Kathmandu: ICIMOD and MOEST/GON.
- Blaikie, P. and Jeanrenaud, S.** 1997. Biodiversity and Human Welfare. In: K. B. Ghimire and M. P. Pimbert (Eds.), *Social Change and Conservation: Environmentalitics and Impacts of National Parks and Protected Areas* (pp. 46-70). London: Earthscan Publications Limited.
- Brown, M. and Wyckoff-Baird.** 1992. *Designing integrated conservation and development projects*. The Biodiversity Support Programme, Washington, DC: WWF-US.
- CBS.** 2002. *Population Census 2001: National Report*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- CBS.** 2003. *Population Monograph of Nepal, Volumes I and II*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- CBS.** 2006. *Statistical Year Book of Nepal*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- Chapagain, K.** 2002. Thirty-four Rhinos Killed in Eight Months. *The Kathmandu Post*, Kathmandu: December 20, 2002.
- Christensen, J.** 2004. Win-Win Illusion. *Conservation in Practice*, 5(1): 12-19.
- Dinerstein, E.** 2003. *The return of unicorn*. New York: Columbia University Press.
- DNPWC.** 1994. *Rhino count*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Forest and Department of National Parks and Wildlife Conservation.
- DNPWC.** 1999. *Tiger Conservation Action Plan for the Kingdom of Nepal*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Forest and Department of National Parks and Wildlife Conservation.
- DNPWC. 2001a.** *Royal Chitwan National Park and Buffer Zone Management Plan (2001-2005)*. Kathmandu: Department of National Parks and Wildlife Conservation, and Park People Programme/UNDP.
- DNPWC.** 2001b. *Annual Report 2000-2001 (Shrawan 2057-Asadha 2058)*. Kathmandu: Department of National Parks and Wildlife Conservation.

- DNPWC.** 2006a. *Annual Report*. Babarmahal, Kathmandu: Department of National Parks and Wildlife Conservation.
- DNPWC.** 2006b. *The Greater One-horned Rhinoceros Conservation Action Plan for Nepal*. Kathmandu: Department of National Parks and Wildlife Conservation.
- Ghimire, K.B. and Pimbert, M.P.** 1997. Social Change and Conservation: An Overview of Issues and Concepts. In: K. B. Ghimire and M. P. Pimbert (Eds.), *Social Change and Conservation: Environmental Politics and Impacts of National Parks and Protected Areas* (pp. 1-4). London: Earthscan Publications Limited.
- Ghimire, P.** 2002. *Incidents of Poaching Increased*. *The Kathmandu Post* (December 14, 2002), Kathmandu.
- Gurung, G.** 2002. *Status, distribution, and habitats of wild buffalo (Bubalus bubalis arnee) in Koshi Tappu Wildlife Reserve*. Tribhuvan University, Kathmandu.
- HMG.** 1973. *National Parks and Wildlife Conservation Act 1973*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG.** 1990. *The constitution of Kingdom of Nepal*
- HMG.** 1992. *The Eighth Plan 1992-1997*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG.** 1995. *Agriculture Perspective Plan*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal and Asian Development Bank.
- HMG.** 1996. *Buffer Zone Regulations 2052 (1996)*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG.** 1996. *Conservation Area Regulations 1996 (NGO Management)*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG.** 1999. *Conservation Area Management Directive 1999*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG.** 2000. *Conservation Area Regulations (Government Management)*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.

- HMG.** 2002a. *World Summit on Sustainable Development (Rio+10); National Assessment Report 2002 Nepal*. Draft. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG.** 2002b. *The Tenth Plan (2002-2007): Poverty Reduction Strategy Paper*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG.** 2003. *Nepal Biodiversity Strategy*. Kathmandu: His Majesty's Government of Nepal.
- HMG/IUCN.** 1993. *Nepal Environmental Protection Action Plan*. Kathmandu: HMG/National Planning Commission and IUCN Nepal.
- ICIMOD/UNEP.** 2007. *Biodiversity of Protected Areas of Nepal*. Kathmandu: Nepal Nature.com.
- IUCN.** 1994. *Guidelines for Protected Area Management Categories*. Gland, Switzerland: The World Conservation Union.
- KCA-MC.** 2005. *Kanchenjunga Conservation Area: Management Plan 2005-2009*. Taplejung, Nepal: Kanchenjunga Conservation Area Management Council.
- KMTNC.** 1986-2006. *Annual Reports*. Jawalakhel, Lalitpur: King Mahendra Trust for Nature Conservation.
- KMTNC.** 1997. *Annapurna Conservation Area: Management Plan*. Jawalakhel, Lalitpur: King Mahendra Trust for Nature Conservation.
- KMTNC.** 2004. *Shivapuri National Park: Management Plan*. Jawalakhel, Lalitpur: King Mahendra Trust for Nature Conservation.
- KMTNC-ACAP.** 1997. *A new approach in protected area management*. Pokhara, Nepal: KMTNC-Annapurna Conservation Area Project.
- Kothari, A., Pathak, N., Anuradha, R.V. and Taneja, B.** 1998. *Communities and Conservation*. New Delhi: Sage Publications.
- Mahat, T.B.S.** 1985. Community Protection of Forest Areas: A Case Study from Chautara, Nepal. In: J.A. McNeely, J.W. Thorsell and S.R. Chalise (Eds.), *International Workshop on the Management of National Parks and Protected Areas in the*

- Hindu-Kush Himalayas* (pp. 73-76). Kathmandu: International Centre for Integrated Mountain Development.
- Nepal, S.K.** 2002. Mountain Ecotourism and Sustainable Development. *Mountain Research and Development*, **22**(2): 104-109.
- Nepal, S.K., Kohler, T. and Banzhaf, B.R.** 2002. *Great Himalayas: Tourism and the Dynamics of Changes in Nepal*. Swiss Foundation for Alpine Research, in collaboration with the Centre for Development and Environment, Zurich: University of Berne.
- Post-Reporter.** 2001. Attack from Wildlife Forces Villagers to Migrate. *The Kathmandu Post* (October 9, 2001), Kathmandu.
- Sharma, U. R.** 1998. Country Paper-Nepal. In: K. P. Oli (Ed.), *Collaborative Management of Protected Areas in the Asian Region* (pp. 49-61). Nepal: Royal Chitwan National Park, IUCN-Nepal.
- Sharma, U.R. and Yonzon, P.B.** 2005. *People and Protected Areas in South Asia*. Kathmandu: Resources Himalaya and IUCN.
- Sherpa, M. N., Coburn, B. and Gurung, C. P.** 1986. *Operational Plan for Annapurna Conservation Area, Nepal*. Kathmandu: King Mahendra Trust for Nature Conservation.
- Shrestha, T. B.** 1999. *Nepal Country Report on Biological Diversity*. Kathmandu: IUCN-Nepal.
- Songorwa, A. L., Buhrs, T. and Hughey, K.F.D.** 2000. Community-Based Wildlife Management in Africa: A Critical Assessment of the Literature. *Natural Resources Journal*, **40**(3): 603-643.
- Stevens, S.F. and Sherpa, M.N.** 1992. *Indigenous peoples and Protected area management: New approaches to protected area management in Nepal*. Caracas, Venezuela: World Parks Congress.
- UNEP-WCMC.** 2003. *Protected Areas of the World: A Review of National Systems*. UNEP-WCMC. www.unep-wcmc.org.
- Wells, M. and Brandon, K.** 1992. *People and Parks: Linking protected area management with local communities*. Washington, DC: The World Bank.

- Wells, M., McShane, T.O., Dublin, H.T., O'Connor, S. and Redford, K.H.** 2004. The future of integrated conservation and development projects: Building on what works. In: T. Mcshane and M. Wells (Eds.), *Getting Biodiversity Projects to work: Towards More Effective Conservation and Development*, New York: Columbia University Press.
- Western, D., Wright, R.M. and Strum, S.C.** 1994. *Natural Connections: Perspectives in Community-based Conservation*. Washington, DC: Island Press.
- Wikramanayake, E.D., Dinerstein, E., Loucks, C., Wettengel, W. and Allnut, T.** 1998. *A Biodiversity Assessment and Gap Analysis of the Himalayas*. Washington, DC: WWF-US.
- WRI.** 1993. *World Resources 1992-1993*. World Resource Institute, Washington, DC.
- WWF.** 2001. *Terai Arc Landscape Nepal*. Kathmandu: WWF Nepal Programme.